

A Process Model for Teaching Responsibility to Children in Islamic Sources

Reza Ebrahimi-Nia¹, Mohammad Sadegh Mousavinasab Ghomi², Hassan Najafi³

¹ PhD., Candidate, Department of Philosophy of Education, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran (**Corresponding author**), dizabad089@gmail.com

² Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran. rezaebrahiminia1362@gmail.com

³ Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran. hnajafih@cfu.ac.ir

Abstract

Responsibility-taking is a key component of moral education, essential for cultivating individuals who are committed and duty-conscious across personal, social, and belief dimensions, especially during the initial phase of primary education. The present study aims to design a process model for teaching responsibility to pupils at this stage on the basis of Islamic sources. The research method is an inductive qualitative content analysis. The analytical stages comprised an initial reading, open coding, identification of basic and organizing themes, validation of coherence, and final interpretation. The findings are presented in three levels. 1. Domains of attainment include cognitive contexts (knowledge of God, self, others, right and wrong), orientation contexts (motivation, self-esteem, self-confidence, sense of care), and behavioral contexts (determination, fidelity to promises, honesty, fairness, sense of honor). 2. Process components consist of duty consciousness, accountability, benevolence, foresight, proactive effort, optimistic outlook, religious commitment, timely action, spontaneity, and sense of efficacy. 3. Outcomes are classified as internal, social, spiritual, and external growth. Internal growth comprises individual development (ability to understand the consequences of actions, goal-orientation, flexibility, emotion regulation, initiative, patience, leadership and teamwork skills, personal discipline, social acceptance, foresight, sincere faith, self-efficacy); social development (social satisfaction, hope for life, environmental adaptation, trust building, advancement of community goals, creation of social values, service to the public, respect for law, defence of people's rights, fulfillment of genuine needs); spiritual development (supplication, reliance on God). External growth includes empathy, cooperation and hope, becoming a role model, and mastery in practice. The model offers an integrative framework for curriculum designers, teachers, parents, and educational institutions to foster a generation that is responsible and impactful.

Keywords: Education, Responsibility, Students, Early-stage education, Process model, Children.

Received: 2025/08/27 ; **Revised:** 2025/11/04 ; **Accepted:** 2025/12/08 ; **Published online:** 2026/03/30

Cite this article: Ebrahimi-Nia, R., Mousavinasab Ghomi, M.S. & Najafi, H. (2026). A Process Model for Teaching Responsibility to Children in Islamic Sources. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 7(1), p. 49-68. <https://doi.org/10.48310/RIET.2025.19357.1426>

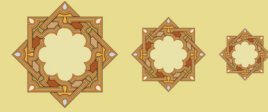
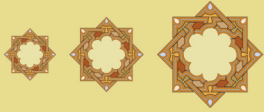
Publisher: Farhangian University

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

مدل فرایندی آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی

رضا ابراهیمی‌نیا^۱، محمدصادق موسوی نسب قمی^۲، حسن نجفی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران
dizabad089@gmail.com (نویسنده مسئول).

^۲ استادیار، گروه علوم تربیتی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.
rezaabrahiminia1362@gmail.com

^۳ گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. hnajafih@cfu.ac.ir

چکیده

مسئولیت‌پذیری، مؤلفه‌ای کلیدی در تربیت اخلاقی، برای پرورش انسان‌هایی متعهد و وظیفه‌شناس در ابعاد فردی، اجتماعی و اعتقادی، به‌ویژه در دوره ابتدایی اول، حیاتی است. هدف پژوهش حاضر طراحی مدل فرایندی آموزش مسئولیت‌پذیری به دانش‌آموزان این دوره براساس منابع اسلامی بوده است. روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی استقرائی است. مراحل شامل خوانش اولیه، کدگذاری باز، شناسایی مضمون‌های پایه و سازمان‌دهنده، روایی‌یابی و تفسیر نهایی بود. یافته‌ها در سه گام ارائه شدند: (۱) زمینه‌های دستیابی شامل زمینه‌های شناختی (شناخت خدا، خود، دیگران، حق و باطل)، گرایشی (انگیزه، عزت‌نفس، اعتمادبه‌نفس، حس مراقبت) و رفتاری (عزم، وفای به عهد، صداقت، انصاف، غیرت)؛ (۲) مؤلفه‌های فرایندی شامل وظیفه‌شناسی، پاسخگویی، خیرخواهی، عقابت‌اندیشی، اقدام جهادی، نگاه خوش‌بینانه، تعهد دینی، عمل به‌هنگام، خودجوشی و احساس کارآمدی؛ (۳) دستاوردها شامل رشد درونی (رشد فردی: توانمندی درک نتایج اعمال، هدفمندی، انعطاف‌پذیری، مدیریت احساسات، ابتکار عمل، بردباری، مهارت‌های رهبری و کار تیمی، انضباط شخصی، مقبولیت اجتماعی، دوراندیشی، ایمان مخلصانه، خودکارآمدی؛ رشد اجتماعی: رضایت‌مندی اجتماعی، امید به زندگی، سازگاری با محیط، اعتمادسازی، پیشبرد اهداف جامعه، ایجاد ارزش‌های اجتماعی، خدمت به مردم، احترام به قوانین، دفاع از حقوق مردم، رفع نیازهای حقیقی؛ رشد معنوی: توسل، توکل) و رشد بیرونی (همدلی، همکاری و امید، الگو شدن، اتقان در عمل). این مدل، چارچوبی تلفیقی برای برنامه‌ریزان درسی، معلمان، والدین و مراکز تربیتی فراهم می‌کند تا نسلی مسئول و اثرگذار پرورش یابد.

کلیدواژه‌ها: آموزش، مسئولیت‌پذیری، دانش‌آموزان، مقطع ابتدایی، مدل فرایندی، کودکان.

۱. مقدمه

مسئولیت‌پذیری یکی از مؤلفه‌های اساسی در تربیت اخلاقی است که همواره مورد توجه نظام‌های آموزشی بوده است. هدف آموزش، صرفاً انتقال دانش نیست، بلکه پرورش انسان‌هایی متعهد، پاسخگو و وظیفه‌شناس در ابعاد اعتقادی، فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی را دنبال می‌کند. در این مسیر، مدرسه به‌ویژه در دوره ابتدایی، نقشی کلیدی در تکوین شخصیت و تقویت حس مسئولیت در دانش‌آموزان ایفا می‌کند. مدرسه، به‌مثابه نهاد فرهنگ‌ساز، باید با بهره‌گیری از اهداف روشن، محتوای مناسب، روش‌های یاددهی-یادگیری مؤثر و ارزشیابی‌های هدفمند، زمینه تربیت مسئولانه نسل آینده را فراهم آورد. چنین فرآیندی، افزون بر کاهش آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی، تضمین‌کننده سلامت فردی و جمعی خواهد بود و باید بر پایه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و در چارچوب ارزش‌های اسلامی و انسانی انجام پذیرد. پرداختن به جایگاه مسئولیت‌پذیری در عرصه‌های مختلف زندگی، از مباحث بسیار ضروری جامعه کنونی است؛ زیرا زندگی پیچیده انسان امروزی با رشد و پیشرفت فناوری و نیز سهولت دسترسی به انواع اطلاعات مفید و غیرمفید و فروریختن مرزهای اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی با چالش‌های فراوانی روبه‌رو است که از آن جمله می‌توان به جهانی‌شدن و بومی ماندن، بحران جمعیت، بحران سلامتی و تغذیه، دگرگونی‌های فناوری، اثرات فناوری نوین ارتباطی بر مهارت‌های اجتماعی و اخلاقیات، مشکلات خانوادگی اشاره کرد (سازمان سلامت جهانی، ۲۰۰۹). از همین‌رو پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری از اهداف غایی تعلیم و تربیت به‌شمار می‌رود. نتایج پژوهش‌های متعدد نشان می‌دهد که رفتار مسئولانه در روابط بین فردی سبب انعطاف‌پذیری، سازگاری اجتماعی و درنهایت موفقیت در زندگی خواهد شد. رفتار غیرمسئولانه نیز موجبات رفتار خودخواهانه و اغتشاش در مناسبات اجتماعی را فراهم می‌سازد (گون، ازتورک و دومان، ۲۰۱۶). بنابراین، وجود افراد با روحیه مسئولیت‌پذیری بالا یکی از سرمایه‌های عظیم اجتماعی به‌شمار می‌رود. اما متأسفانه امروزه شاهد افراد مسئولیت‌گریز هستیم و محیط‌هایی را می‌بینیم که زمینه‌های مسئولیت‌گریزی را در افراد تقویت می‌کنند (چلبی، ۱۳۹۵). در آموزه‌های اسلامی نیز، مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یکی از اهداف بنیادین تربیتی، از لوازم تداوم حیات اجتماعی محسوب می‌شود. آموزش و پرورش به‌عنوان یک نهاد اجتماعی در این زمینه رسالتی مهم برعهده دارد. آماده کردن دانش‌آموزان برای پذیرش مسئولیت‌های گوناگون فردی و اجتماعی از جمله مأموریت‌های نهادهای آموزشی در جامعه دینی است. تحقق چنین کاری، مستلزم توجه به دو نکته است: از یک‌سو باید بنیان‌های نظری آن روشن

1. World Health Organization

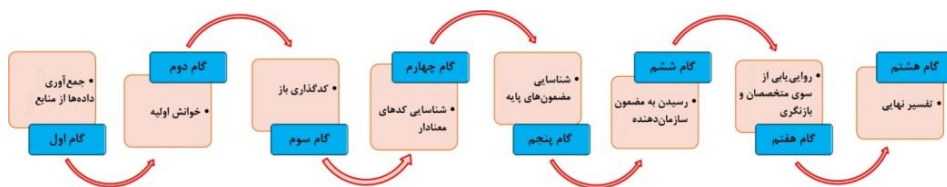
2. Güven, Öztürk & Duman

شود و از سوی دیگر، برای فعلیت بخشیدن روح مسئولیت‌پذیری در نسل جوان، آنان را در موقعیت‌های عملیاتی قرار دهد تا آن دانش نظری به مرحله فعلیت برسد و ثمربخش باشد. در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی به بررسی ابعاد مختلف مسئولیت‌پذیری در نظام آموزشی پرداخته‌اند. برای نمونه، آسمانی و تابعی (۱۳۹۹). با روش توصیفی-تحلیلی، مفهوم مسئولیت را در متون دینی تحلیل و راهکارهایی برای تقویت آن در آموزش عالی ارائه کردند. داداشی، صفار حیدری و شریف‌زاده (۱۳۹۷) با رویکرد فرانکنا^۱، مسئولیت‌پذیری را در چهار قلمرو خدا، خود، جامعه و محیط‌زیست تحلیل نموده و اصول تربیتی متناسب با هر قلمرو را استنتاج کردند. حسینی و همکاران (۱۳۹۶) با تمرکز بر مراحل تربیتی در اسلام، اهداف مسئولیت‌پذیری را به تفصیل بررسی نمودند. پژوهش اینانلو (۱۳۹۴) با رویکرد میدانی، دیدگاه گروه‌های مختلف را درباره عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان متوسطه تحلیل کرده است. کیلانی (۱۳۸۹) مفهوم مسئولیت را با محوریت عبودیت، آخرت و تربیت دینی تبیین نموده است. همچنین، فراتحلیل احمدی زمانی، گودرزی و دیالمه (۱۳۹۸) نقش عوامل محیطی، خانوادگی، اجتماعی و مدرسه‌ای را در تقویت مسئولیت‌پذیری نشان می‌دهد و بر اهمیت روش تدریس، محتوا، مشارکت، الگوهای دینی و انضباط آموزشی تأکید دارد. آموزش مسئولیت‌پذیری به دانش‌آموزان ۷ تا ۹ سال از آن جهت ضروری است که این دوره همزمان با رشد شناختی و اجتماعی آنان بوده و بستر مناسبی برای درونی‌سازی رفتارهای مثبت مانند وظیفه‌شناسی، خودکنترلی، تعهد و همکاری فراهم می‌کند. آموزش مسئولیت‌پذیری اقدامی بنیادین در مسیر پرورش شخصیت آنان است؛ چراکه این دوره، نقطه عطفی در رشد شناختی، اجتماعی و اخلاقی کودک به‌شمار می‌رود. در این سن، کودکان قادر به درک پیامدهای رفتار و پذیرش نقش‌های اجتماعی‌اند، بنابراین، موجب تقویت هویت فردی، اجتماعی و احساس تعلق و پیشگیری از بروز رفتارهای ضداجتماعی در آینده می‌شود. از دیدگاه روان‌شناختی و تربیتی، این آموزش نوعی سرمایه‌گذاری بلندمدت برای سلامت فردی و اجتماعی کودکان است که مسیر موفقیت تحصیلی و ارتباطی آنان را هموار می‌سازد. از منظر تربیتی، این آموزش نوعی سرمایه‌گذاری روان‌شناختی بلندمدت بوده که زمینه‌ساز رشد نسلی توانمند، قانون‌مدار و متعهد در آینده خواهد بود. مبانی نظری و پیشینه‌ها، در مجموع، اهمیت بنیادین مسئولیت‌پذیری در نظام تعلیم و تربیت را نشان داده‌اند. با این حال، هنوز مطالعه‌ای که با در نظر داشتن منابع دینی، مدلی فرایندی برای آموزش مسئولیت‌پذیری در دوره ابتدایی اول ارائه دهد، تدوین یافت نشد. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این نیاز است.

1. Frankena

۲. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر تحلیل محتوای کیفی از نوع استقرائی بوده که با هدف طراحی مدل فرایندی آموزش مسئولیت‌پذیری برای دانش‌آموزان دوره ابتدایی اول انجام شده است. برای رسیدن به این هدف گام‌های زیر پیموده شد.

نمودار ۱- گام‌های اجرایی تحلیل محتوای کیفی از نوع استقرائی

۳. یافته‌ها

۳-۱. زمینه‌های دستیابی

۳-۱-۱. زمینه شناختی

جدول ۱- زمینه شناختی آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی

منبع	مثال از متن	کدهای معنادار	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده
(تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ص ۷۲۰)	نَالَ الْقَوْرَ الْأَكْبَرَ مَنْ ظَفِرَ بِمَعْرِفَةِ النَّفْسِ	خود	شناختی	زمینه‌ها و عوامل
(اسراء، ۷۰)	وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَخَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَيْتِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا			
(قیامت، ۳۶)	أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى			
(بقره، ۲۴۴)	أَنْ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ	خدا		
(حدید، ۶)	وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ			
(اسراء، ۳۶)	وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا	حق و باطل		
(مطهری، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۴۰۹)	شناخت حق و باطل به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاقی و معنوی، نقش کلیدی در جهان‌بینی و تقویت حس مسئولیت‌پذیری دارد.			
(مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۹، ص ۲۴۰)	إِعْرِفْ الْحَقَّ تَعْرِفْ أَهْلَهُ			
(مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۱۳-۳۱۲)	اگر توحید، سالم بوده و حیات داشته باشد، می‌توان سلامت دیگر اعتقادات را انتظار داشت؛ چراکه سلامت آن اعتقادات و سپس همه شاخ و برگ‌ها، از سلامت توحید سرچشمه می‌گیرد. اگر این اصل ضربه خورد و خشکید، سایر عقاید و شاخ‌وبرگ‌های درخت دین نیز از بین خواهد رفت.	اعتقادات سالم		

مضمون سازمان دهنده	مضمون پایه	کدهای معتادار	مثال از متن	منبع
			قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ ذَلِكَ فِي سَلَامَةٍ مِنْ دِينِي فَقَالَ فِي سَلَامَةٍ مِنْ دِينِكَ	(ابن بابویه، ۱۴۱۴ق، ص ۹۵)

زمینه شناختی به میزان و نحوه آگاهی و شناخت فرد، به‌ویژه دانش آموز، نسبت به مسئولیت‌ها اشاره دارد. فقدان آگاهی و معرفت لازم نسبت به انواع مسئولیت‌ها، مانع از شکل‌گیری پایه‌های اساسی مسئولیت‌پذیری می‌شود (ایزدی و عزیزی شمایی، ۱۳۸۸). در روان‌شناسی، شناخت به معنای ادراک یا دانش دقیق از چیزی و توانایی گزارش‌دهی صحیح از آن تعریف شده است (واندن^۱، ۲۰۰۷، ص ۱۰۱). مسئولیت‌پذیری به عنوان یک ویژگی وجودی، از طریق تعلیم و تربیت شکوفا می‌شود و هرچه آگاهی فرد بیشتر باشد، حس مسئولیت‌پذیری او نیز تقویت می‌گردد (آلوک، کوئین و ویلسون^۲، ۲۰۱۶). شناخت دقیق انتظارات، تأثیر تصمیمات و اقدامات فرد، ابزار مهمی برای اجرای مسئولانه وظایف است. براساس منابع اسلامی و علمی، زمینه‌های شناختی زیر در تقویت مسئولیت‌پذیری نقش کلیدی دارند: شناخت خود به معنای آگاهی از مبدأ الهی انسان، جایگاه او به‌عنوان اشرف مخلوقات و هدفمند بودن خلقت اوست.

این شناخت شامل درک مسئولیت‌های بندگی و رشد معنوی است. این اعتقادات، فرد را به پایبندی به ارزش‌های اخلاقی مانند صداقت، امانت‌داری و صبوری در تصمیم‌گیری‌ها و تعاملات روزمره هدایت می‌کنند. شناخت خود، خداوند، حق و باطل و اعتقادات سالم به‌صورت تعاملی، چارچوبی اخلاقی و معنوی برای مسئولیت‌پذیری ایجاد می‌کنند. شناخت خداوند از طریق حس نظارت الهی، وجدان اخلاقی و انگیزه خدمت را تقویت کرده و مسئولیت‌پذیری را به جامعه، محیط‌زیست و نسل‌های آینده گسترش می‌دهد. شناخت خود با آگاهی از توانایی‌ها و محدودیت‌ها و شناخت دیگران از طریق همدلی، به رفتار مسئولانه کمک می‌کند. شناخت حق و باطل، انگیزه عمل براساس اصول اخلاقی را تقویت کرده و فرد را به مقاومت در برابر بی‌عدالتی و انجام وظایف هدایت می‌کند. اعتقادات سالم، به‌ویژه توحید، در همخوانی با عقل و ارزش‌های انسانی، انگیزه، تاب‌آوری و همدلی را تقویت کرده و فرد را به انجام مسئولانه وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت سوق می‌دهد. ضعف در هر یک از این مؤلفه‌ها می‌تواند به کاهش مسئولیت‌پذیری منجر شود.

1. Vanden

2. Aulak, Quinn & Wilson

۳-۱-۲. زمینه‌گرایی

جدول ۲- زمینه‌گرایی آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی

منبع	مثال از متن	کدهای معنادار	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده
	در اخلاق اسلامی انگیزه و نیت، معیار و اساس ارزشمندی کارهای اخلاقی است. می‌توان گفت، از ویژگی‌های نظام اخلاقی اسلام این است که انگیزه و نیت را اساس ارزش اخلاقی و منشأ خوبی‌ها و بدی‌ها معرفی می‌کند.			
	اگر در انسان این انگیزه نبود که علت‌ها را کشف کند و به سرچشمه علت‌ها برسد، پدیده‌های خارجی را که می‌دید، بی‌تفاوت از کنار آن‌ها می‌گذشت.	انگیزش		
	مسئولیت‌پذیری، نیازمند تقویت انگیزه الهی، خودکنترلی بر امیال شخصی و تلاش مستمر برای انجام عدالت و رعایت حقوق مردم است.			
	یکی از این ساحت‌ها، ساحت خودشناسی و دیگرشناسی برای پاسخگویی مسئولانه به نیازها، محدودیت‌ها و پیشرفت ظرفیت‌های وجودی خویش و دیگران است.	توجه به	گرایشی	زمینه‌ها و عوامل
	رعایت انصاف، توجه به رفاه و نیازهای گوناگون اقشار جامعه، به‌ویژه طبقات ضعیف و لزوم مهیاء کردن زمینه رفع احتیاجات مردم و کارگزاران باید مدنظر باشد.	نیازها		
	مسأله اعتمادبه‌نفس، در حد ارزش‌های عمومی انسانی است.	اعتماد به نفس		
	سَفَقَةُ عَلَى الْوَالِدَيْنِ			
	و مَوَاسَاتِكَ الْأَخَّ فِي الْمَالِ - مَوَاسَاتِكَ أَخَاكَ الْمُسْلِمَ فِي مَالِكَ	حس		
	يَجِبُ لِلْمُؤْمِنِ عَلَى الْمُؤْمِنِ التَّصِيحَةُ لَهُ فِي الْمَشْهَدِ وَالْمَغِيبِ	مراقبت		

زمینه‌گرایی به ایجاد نگرش، انگیزه و عواطف مثبت نسبت به پذیرش و ایفای انواع مسئولیت‌ها اشاره دارد، به‌گونه‌ای که فرد برای انجام مسئولانه وظایف اجتماعی در سطح جامعه برانگیخته شود (ایزدی و عزیزی شمایی، ۱۳۸۸). در مسئولیت‌پذیری، فرد گرایشی مسئولانه دارد، احساس شایستگی برای فعالیت‌های مسئولانه می‌کند، خود را در این فعالیت‌ها اثرگذار می‌بیند و رفتارهای مسئولانه بروز می‌دهد. زمینه‌های گرایشی شامل انگیزه، اعتمادبه‌نفس، عزت نفس، حس مراقبت و توجه به نیازها هستند. انگیزه، به‌عنوان محرک درونی، نقشی کلیدی در پذیرش و انجام وظایف اجتماعی ایفا می‌کند و دانش‌آموز را با اشتیاق به مشارکت در فعالیت‌هایی مانند انجام تکالیف یا کمک به همکلاسی‌ها سوق می‌دهد. ارتباط این

زمینه‌ها به این صورت است که انگیزه، محرک درونی برای پذیرش مسئولیت‌ها است؛ اعتماد به نفس، احساس شایستگی برای انجام وظایف را تقویت می‌کند؛ عزت نفس، فرد را به اثرگذاری مثبت در جامعه ترغیب می‌نماید؛ حس مراقبت، همدلی و تعهد به دیگران را پرورش می‌دهد و توجه به نیازها، آگاهی از ضرورت‌های اجتماعی را افزایش می‌دهد. این عوامل به صورت یکپارچه، گرایش فرد به ایفای نقش مسئولانه را تعمیق بخشیده و رفتارهای متعهدانه را ترویج می‌کنند.

۳-۱-۳. زمینه رفتاری

جدول ۳- زمینه رفتاری آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی

منبع	مثال از متن	کدهای معنادار	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده
(ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۳۹۹)	و اعْتَزَمَ عَلَيْهِ: أَرَادَ فِعْلَهُ	عزم و اراده	رفتاری	زمینه‌ها و عوامل
(قمی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶۷۵)	إِنَّ الْوَفَاءَ بِالْعَهْدِ مِنْ عِلْمَاتِ أَهْلِ الدِّينِ	وفای به عهد		
(کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۲۴۸)	الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنَانِ: فَمُؤْمِنٌ صَدَقَ بِعَهْدِ اللَّهِ. وَ وَفَى بِشَرْطِهِ، وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ - عَزَّ وَ جَلَّ: رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ - عَلَيْهِ	صدافت		
(ابن بابویه، ۱۴۱۴ق، ص ۲۲۱)	إِنَّ لِأَهْلِ الدِّينِ عِلْمَاتٍ يُعْرَفُونَ بِهَا: صِدْقُ الْحَدِيثِ وَ أَدَاءُ الْأَمَانَةِ وَ الْوَفَاءُ بِالْعَهْدِ	انصاف		
(ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۲۸)	مَا أُبْتَلِيَ الْمُؤْمِنُ بِشَيْءٍ أَشَدَّ عَلَيْهِ مِنْ خِصَالٍ ثَلَاثٍ يُخْرَمُهَا قَبِيلٌ وَ مَا هُنَّ قَالِ الْمُوَاسَاةُ فِي ذَاتِ يَدِهِ بِاللَّهِ وَ الْإِنْصَافُ مِنْ نَفْسِهِ وَ ذِكْرُ اللَّهِ كَثِيرًا	غیرت		
(مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۴۳۱)	مسئولیت‌های فردی و اجتماعی است. و تمایل به محافظت از ارزش‌ها، اصول و			

زمینه رفتاری به عنوان سومین زمینه در آموزش مسئولیت‌پذیری، بر رفتارها و اعمال عملی دانش‌آموز در راستای ایفای مسئولیت‌ها تمرکز دارد. این زمینه شامل عزم و اراده، وفای به عهد، صداقت، انصاف و غیرت است که همگی به شکل‌گیری رفتارهای متعهدانه و مسئولانه کمک می‌کنند. عزم و اراده، به معنای جدیت و انگیزه قوی برای انجام وظایف، دانش‌آموز را به پیگیری اهدافی مانند تکمیل به موقع تکالیف یا مشارکت فعال در فعالیت‌های کلاسی سوق می‌دهد و با ایجاد پایداری در برابر چالش‌ها، مسئولیت‌پذیری را نهادینه می‌سازد. وفای به عهد، پایبندی به وعده‌ها و توافقات است که دانش‌آموز را به انجام تعهدات گروهی یا کلاسی ملزم می‌کند و اعتماد دیگران را جلب می‌نماید. ارتباط این مؤلفه‌ها بدین گونه است که عزم و اراده، نیروی محرکه برای پیگیری اهداف مسئولانه است؛ وفای به عهد، تعهد به وعده‌ها را تضمین می‌کند؛

صداقت، اعتماد و شفافیت را در تعاملات ترویج می‌دهد؛ انصاف، عدالت در رفتار و تصمیم‌گیری را نهادینه می‌سازد و غیرت، انگیزه حفاظت از ارزش‌ها و مسئولیت‌ها را تقویت می‌کند. این عوامل به صورت هم‌افزا، رفتارهای متعهدانه و اثرگذار را در دانش‌آموزان پرورش داده و زمینه‌ساز مشارکت مسئولانه در جامعه می‌شوند.

۳-۲. فرایند

جدول ۴- مؤلفه‌های فرایندی آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی

مضمون سازمان دهنده	کدهای معنادر	مثال از متن	منبع
مؤلفه‌های فرایندی	وظیفه‌شناسی	اگر زمانی پیش بیاید که اوضاع چنین بشود، بیت‌المال چنان بشود، حلال خدا حرام و حرام خدا حلال بشود، اگر مسلمان آگاهی اینها را بداند و سکوت کند، حق است بر خدا که چنین مسلمانی را به همان‌جا ببرد که آن ستمکاران را می‌برد. بنابراین، من احساس وظیفه می‌کنم، «الا و ائی اَحَقُّ مِنْ غَیْرِ» در چنین شرایطی من از همه سزاوارترم.	(مطهری، ۱۳۷۶، ج ۱۷، ص ۱۹۰)
	پاسخگو بودن	اعتقاد به معاد و احساس مسئولیت و ایمان به پاداش و کیفر، مهم‌ترین عامل برای تأمین سعادت انسان است؛ زیرا انسان باید خود را در مقابل خدای متعال پاسخگو ببیند.	(جوادی آملی، ۱۳۹۷، ج ۲۸، ص ۴۹)
	خبرخواهی	مؤمن آنچه برای خود دوست دارد، برای برادر مؤمن خود نیز دوست دارد.	(وزام، ۱۳۶۹، ص ۲۰۱)
			(شهید ثانی، ۱۳۸۰، ص ۴۷)
			(متقی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۲۲۱)
	عاقبت‌اندیشی	إِذَا أَنْتَ هَمَمْتَ بِأَمْرٍ فَتَدَبَّرْ عَاقِبَتَهُ، فَإِنْ يَكُنْ رُشْدًا فَأَمْضِهِ وَإِنْ يَكُنْ غِيَا فَانْتَهَ عَنَّهُ	(کلبی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۵، ص ۳۶۰)
	اقدام جهادی	از ویژگی‌های مدیریت جهادی، مسئولیت‌پذیری همراه با فروتنی و اخلاص است.	(حسنی‌نیک و مختاریان‌پور، ۱۳۹۷)
	نگاه خوش‌بینانه به آینده	توصیه من امید و نگاه خوش‌بینانه به آینده است. بدون این کلید اساسی همه قفل‌ها، هیچ‌گامی نمی‌توان برداشت.	(بیابیه‌گام دوم انقلاب، ۱۳۹۸)
	تعهد دینی	تعهد دینی یعنی عدالت تام و کفایت لازم در هنگام اجرا.	(جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۴۶۲)
		لا تعد بما تعجز عن الوفاء به	(لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۱۷)

مضمون سازمان دهنده	کدهای معنادار	مثال از متن	منبع
		إذا وعدت فأنجز	(تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۲۸۱)
	عمل به هنگام	مردم قم در آن مقطع، بهنگام عمل کردند. توأیین آن وقتی که باید می آمدند - که عاشورا بود- نیامدند، وقتی آمدند که کار از کار گذشته بود.	(مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵/۱۰/۱۹)
	خودجوشی	تعیین کننده ترین نوع انگیزش در افراد است. به گونه ای که آن ها به خاطر لذت بردن از فعالیت، رضایت و خوشایندی خاطر از نتیجه ای که مستقیماً از فعالیت به دست می آید، درگیر آن می شوند.	(اوچانی، حاتمی و حجازی، ۱۳۹۴)
	احساس کارآمدی	هر مسئولیتی، هر بستمی، هر توانایی ای، در کنارش یک مسئولیتی دارد، یک تعهدی وجود دارد. باید دید که آیا می توانید آن تعهد را انجام بدهید، یا نه؛ آیا درباره این مسئولیت کارآمد هستید یا نه؛ آیا کسی برای این مسئولیت کارآمدتر از شما وجود دارد یا نه؟	(طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۳۸۴)

جدول (۴) به مؤلفه های فرایندی آموزش مسئولیت پذیری به کودکان در منابع اسلامی اختصاص دارد. این مؤلفه ها به عنوان عوامل کلیدی در شکل گیری و تقویت حس مسئولیت پذیری در کودکان مطرح شده اند و شامل ویژگی ها و ارزش هایی هستند که از منظر منابع اسلامی به عنوان پایه های تربیتی مورد تأکید قرار گرفته اند. مؤلفه های فرایندی شامل وظیفه شناسی، پاسخگویی، خیرخواهی، عاقبت اندیشی، اقدام جهادی، نگاه خوش بینانه به آینده، تعهد دینی، عمل به هنگام، خودجوشی و احساس کارآمدی هستند. این مؤلفه ها به صورت یکپارچه، چارچوبی تربیتی را تشکیل می دهند که هدف آن پرورش افرادی مسئول، متعهد و آگاه به وظایف فردی و اجتماعی است. وظیفه شناسی به عنوان پایه ای برای احساس تکلیف در برابر خدا و جامعه، با پاسخگویی ارتباط دارد که براساس ایمان به معاد و حساسی الهی شکل می گیرد. خیرخواهی وجه اجتماعی مسئولیت پذیری را تقویت می کند و افراد را به سوی محبت و همکاری با دیگران سوق می دهد. عاقبت اندیشی و نگاه خوش بینانه به آینده به تصمیم گیری های آگاهانه و امیدوارانه کمک می کنند، در حالی که اقدام جهادی و عمل به هنگام بر اهمیت تلاش مخلصانه و به موقع تأکید دارند. تعهد دینی به عنوان محور این مؤلفه ها، ارزش های اخلاقی و دینی را در رفتارها نهادینه می کند. در نهایت، خودجوشی و احساس کارآمدی انگیزه درونی و اعتماد به توانایی های فردی را تقویت می کنند، تا کودکان به صورت فعال و مسئولانه در جامعه مشارکت نمایند. این مؤلفه ها به صورت شبکه ای به هم مرتبط هستند و در کنار هم، مسئولیت پذیری را به عنوان یک صفت چندوجهی ترویج می دهند.

۳-۳. دستاوردها

جدول ۵- دستاوردهای آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی

منبع	مثال از متن	کدهای معنادار	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده
(کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۴۵۸)	مَنْ بَزَرَغَ خَبْرًا يَخْصِدُ غِبْطَةً وَ مَنْ بَزَرَغَ سَرًّا يَخْصِدُ نَدَامَةً	توانمندی درک و پذیرش نتایج اعمال	رشد درونی	دستاوردها
(مؤمنون، ۱۱۵)	أَفْحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا	تقویت حس هدفمندی و اثربخشی		
(وزام، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۹۱)	إِنَّ لِأَهْلِ الْجَنَّةِ أَرْبَعَ عِلَامَاتٍ: وَجْهٌ مُنْبَسِطٌ وَ لِسَانٌ لَطِيفٌ وَ قَلْبٌ رَحِيمٌ وَ يَدٌ مُعْطِيَةٌ	افزایش انعطاف‌پذیری		
(هود، ۴۵-۴۶-۴۷)	وَنَادَى نُوحٌ رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي وَإِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَأَنْتَ أَحْكَمُ الْحَاكِمِينَ * إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ وَ إِلَّا تَنْقُزْ لِي وَ تَرَحَّمْ لِي أَكُنْ مِنَ الْخَاسِرِينَ	پذیرش و مدیریت احساسات		
(مجلسی، ۱۴۰۲ق، ج ۸۰، ص ۶)	إِعْلَمُوا أَنَّ أَوَّلَ الْوَقْتِ أَبَدًا أَفْضَلُ، فَعَجَّلْ بِالْخَيْرِ مَا اسْتَطَعْتَ، وَ أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَا دَاوَمَ الْعَبْدُ عَلَيْهِ وَ إِنْ قَلَّ	تشویق به ابتکار عمل و عمل به هنگام		
(کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۲، ص ۱۴۳)	مَنْ هَمَّ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَيْرِ فَلْيُجَلِّهِ، فَإِنَّ كُلَّ شَيْءٍ فِيهِ تَأْخِيرٌ فَإِنَّ لِلشَّيْطَانِ فِيهِ نَظْرَةٌ	رشد فردی		
(انشریح، ۵)	إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا	افزایش بردباری و تاب‌آوری در برابر سختی‌ها		
(نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۲۳)	وَ قَدْ عَجَزَ مَنْ لَمْ يُعِدْ لِكُلِّ بَلَاءٍ صَبْرًا وَ لِكُلِّ نِعْمَةٍ شُكْرًا وَ لِكُلِّ عُسْرٍ يُسْرًا			
(شفیعی، ۱۴۰۲)	توسعه مهارت‌های رهبری می‌تواند در مواردی مثل تأثیر رفق و مدارای رهبری در تربیت نیروها، رفع کینه و اختلاف میان نیروها، نقش نرمش در ایجاد وحدت بین رهبر و نیروها، تأثیر گذشت هنگام قدرت و توانایی در اقتدار رهبری و تأثیر رفق و مدارا در همدلی نیروها با رهبری اثرگذار باشد.	توسعه مهارت‌های رهبری و کار تیمی		
(نهج البلاغه، نامه ۴۷)	أَوْصِيكُمْأَ وَ جَمِيعِ وُلْدِي وَ أَهْلِي وَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَ تُنْظِمُ أَمْرَكُمْ	پرورش انضباط شخصی		
(لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۵)	الْمَعْرُوفُ سَيَادَةٌ	مقبولیت و احترام اجتماعی		
(نهج البلاغه، حکمت ۴۸)	الظَّفَرُ بِالْحَرَمِ، وَ الْحَزْمُ بِإِجَالَةِ الرَّأْيِ، وَ الرَّأْيُ بِتَخَصُّصِ الْأَسْرَارِ	تشویق به دوراندیشی		

منبع	مثال از متن	کدهای معنادار	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده
(نهج البلاغه، نامه ۵۳)	فَلْيَكُنْ أَحَبَّ الذَّخَائِرِ إِلَيْكَ ذَخِيرَةُ الْعَمَلِ الصَّالِحِ	تقویت ایمان و عمل مخلصانه		
(فقهیه‌پور و همکاران، ۱۴۰۰)	برای افزایش خودکارآمدی اهدافی خاص و قابل دستیابی تعیین کنید، البته اهدافتان باید خاص، قابل اندازه‌گیری، قابل دستیابی، مرتبط و دارای زمان‌بندی باشند.	تقویت خودکفایی و خودکارآمدی		
(تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۸۸)	أَحْسَنُ النَّاسِ عَيْشًا مَنْ عَاشَ النَّاسُ فِي فَضْلِهِ	رضایت‌مندی اجتماعی		
(نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵، ص ۱۷۵)	مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَطْوَلَ النَّاسِ عُمرًا فَلْيَبْتَزِ وَالذَّبِيهِ وَ لْيَصِلْ رَحْمَةً وَ لِيُحْسِنِ إِلَى جَارِهِ	امید به زندگی		
(طبرسی، ۱۳۸۵ق، ص ۲۸۳)	ای ابو حمزه، اگر مردم را هم ترک کنی، تو را ترک نکنند و اگر از آنان فاصله بگیری، از تو فاصله بگیرند، لذا، از ابرو و اعتبارات خود به آنان بده، تا ذخیره روز نیازمندیت شود.	تقویت روحیه سازگاری با محیط خانه، مدرسه و جامعه		
(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸، ص ۱۵۰)	الْمُؤْمِنُونَ مُتَّجِدُونَ مُتَّارُونَ مُتَّصِفُونَ كَأَنَّهُمْ نَفْسٌ وَاجِدَةٌ	اعتمادسازی متقابل در جامعه		
(تمیمی آمدی، ۱۳۸۱، ص ۴۶۶)	الرُّمُوا الْجَمَاعَةَ وَ اجْتَنِبُوا الْفُرْقَةَ	پیشبرد اهداف جامعه	رشد اجتماعی	
(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱، ص ۱۷۵)	إِيَّاكَ وَ الْعُجْبَ وَ سُوءَ الْخُلُقِ وَ قِلَّةَ الصَّبْرِ فَإِنَّهُ لَا يَسْتَقِيمُ لَكَ عَلَى هَذِهِ الْجِصَالِ الثَّلَاثِ صَاحِبٌ وَ لَا يَزَالُ لَكَ عَلَيْهَا مِنَ النَّاسِ مُجَانِبٌ وَ الرَّمُّ نَفْسَكَ التَّوَدُّدَ وَ صَبْرٌ عَلَى مُتُونَاتِ النَّاسِ نَفْسِكَ وَ ابْتِدُلْ لِصَدِيقِكَ نَفْسَكَ وَ مَالَكَ وَ لِمَعْرِفَتِكَ رُفْدَكَ وَ مَحْضَرَكَ وَ لِلْعَامَةِ بِشْرَكَ وَ مَحْتَبَكَ وَ لِعَدُوِّكَ عَدْلَكَ وَ إِنْصَافَكَ وَ إِسْنَنُ بَيْدِكَ وَ عَرْضَكَ عَنْ كُلِّ أَحَدٍ فَإِنَّهُ أَسْلَمَ لِبَيْدِكَ وَ دُنْيَاكَ	ایجاد ارزش‌های اجتماعی		
(نهج البلاغه، نامه ۵۳)	وَ أَشْرَعُ فَلْيَبِكِ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَ اللَّطْفَ بِهِمْ، وَ لَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِبًا تَعْتَبِمُ أَكْلَهُمْ، فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَحُّ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرُ لَكَ فِي الْخُلُقِ	تقویت روحیه خدمت به مردم		
(نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۸، ص ۱۰)	أَنَّهُ نَهَى أَنْ يَتَّعَدَى أَحَدٌ [حَدًّا مِنْ] حُدُودِ اللَّهِ إِلَى أَكْثَرِ مَثَلِهِ	احترام به قوانین و مقررات		
(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۴۳)	وَ أَمَّا الْبُيُوتُ فَيُنَبِّئُكَ وَ بَيْنَ النَّاسِ فَتَرْضَى لِلنَّاسِ مَا تَرْضَى لِنَفْسِكَ	دفاع از حقوق مردم		

منبع	مثال از متن	کدهای معنادار		مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده
(مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۲۴۰)	خداوند انبیاء را مبعوث کرد تا انسان را نسبت به نیازهای واقعی و کمبودهای حقیقی‌اش آگاه سازند.	برطرف شدن نیازهای حقیقی			
(مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۳۶۶)	اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ لِمَا أُتِّجِنْتَنِي مِنْهَا	توسل	رشد معنوی		
(آل عمران، ۱۵۹)	فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ	توکل			
(باری‌قلی و بهادری، خسروشاهی، ۱۳۹۷، ۱۵۶)	همدلی یکی از توانایی‌های هیجانی مهم است که نشانه‌ها و نمودهای آن از اوایل کودکی آغاز می‌شود و نقش اساسی در زندگی اجتماعی دارد.	ایجاد همدلی			
(رحمانی دریاسری و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۲۴۵)	امیدواری پیوندی میان رفتارهای مرتبط با هدف و باورهای فرد برای رسیدن به این هدف است.	افزایش سطح همکاری و امید		رشد بیرونی	
(انعام، ۹۰)	أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمُ اقْتَدِهْ	الگو شدن برای دیگران			
(نمل، ۸۸)	وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُورٌ مِّمَّا تَصْنَعُ اللَّهُ الَّذِي آتَىكَ كُلَّ شَيْءٍ مِنْهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ	انتقان در عمل			
(الیسی واسطی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۴۲۸)	مَنْ أَتَقَّنَ أَحْسَنَ				

جدول (۵)، به دستاوردهای آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان در منابع اسلامی می‌پردازد و این دستاوردها را در سه دسته اصلی رشد درونی، رشد اجتماعی و رشد معنوی و یک دسته فرعی رشد بیرونی سازمان‌دهی کرده است. رشد درونی بر توسعه ویژگی‌های فردی تمرکز دارد و شامل مؤلفه‌هایی مانند توانمندی درک و پذیرش نتایج اعمال، تقویت حس هدفمندی و اثربخشی، افزایش انعطاف‌پذیری، پذیرش و مدیریت احساسات، تشویق به ابتکار عمل و عمل به‌هنگام، افزایش بردباری و تاب‌آوری، توسعه مهارت‌های رهبری و کار تیمی، پرورش انضباط شخصی، مقبولیت و احترام اجتماعی، تشویق به دورانندیشی، تقویت ایمان و عمل مخلصانه و تقویت خودکفایی و خودکارآمدی است. این مؤلفه‌ها به پرورش شخصیت مسئول و خودآگاه کمک می‌کنند که قادر به مدیریت خود و تصمیم‌گیری‌های هدفمند است. رشد اجتماعی بر تعاملات فرد با جامعه تأکید دارد و شامل رضایت‌مندی اجتماعی، امید به زندگی، تقویت روحیه سازگاری، اعتمادسازی متقابل، پیشبرد اهداف جامعه، ایجاد ارزش‌های اجتماعی، تقویت روحیه خدمت به مردم، احترام به قوانین، دفاع از حقوق مردم و برطرف شدن نیازهای حقیقی است. این مؤلفه‌ها مسئولیت‌پذیری را در بعد جمعی تقویت کرده و فرد را به عضوی فعال و مفید برای جامعه تبدیل می‌کنند. رشد معنوی شامل توسل و توکل است که ارتباط عمیق فرد با خدا را تقویت کرده و مسئولیت‌پذیری را در چارچوب ایمان و ارزش‌های دینی تعمیق می‌بخشد. رشد بیرونی نیز با مؤلفه‌هایی مانند همدلی،

از مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، دانشگاه شاهد، دانشگاه فرهنگیان و دانشگاه علامه طباطبائی ارائه شد، تا در قالب مقیاس‌های چهار درجه‌ای (کاملاً مرتبط، مرتبط ولی نیازمند به بازبینی، نیازمند به بازبینی، غیر مرتبط) و سه درجه‌ای (ضروری، مفید ولی غیر ضروری، غیر ضروری) دیدگاه خود را در مورد موضوعات سه‌گانه ذیل اعلام نمایند:

- میزان ارتباط بخش‌های مدل با آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان

- میزان ارتباط جزئیات ذیل هر بخش از مدل

- میزان ضرورت جزئیات برای آموزش مسئولیت‌پذیری.

جدول (۶) نظرات متخصصان درباره میزان ارتباط بخش‌های مدل با آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان، میزان ارتباط جزئیات ذیل هر بخش از مدل و میزان ضرورت جزئیات برای آموزش مسئولیت‌پذیری را نشان می‌دهد.

جدول ۶- نظرات کارشناسان در مورد میزان ارتباط مدل فرایندی با آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان

بخش‌های مدل فرایندی	جزئیات ذیل هر بخش	CVI		CVR
		میزان ارتباط بخش‌های مدل با آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان	میزان ارتباط جزئیات ذیل هر بخش از مدل	
زمینه‌های دستیابی	زمینه‌های شناختی (شناخت خدا، خود، دیگران، حق و باطل)، گرایشی (انگیزه، عزت‌نفس، اعتمادبه‌نفس، حس مراقبت) و رفتاری (عزم، وفای به عهد، صداقت، انصاف، غیرت)	۱	۱	۰/۹۹
مؤلفه‌های فرایندی	وظیفه‌شناسی، پاسخگویی، خیرخواهی، عاقبت‌اندیشی، اقدام جهادی، نگاه خوش‌بینانه، تعهد دینی، عمل به‌هنگام، خودجوشی و احساس کارآمدی	۱	۰/۹۹	۱
دستاوردها	رشد درونی (رشد فردی: توانمندی درک نتایج اعمال، هدفمندی، انعطاف‌پذیری، مدیریت احساسات، ابتکار عمل، بردباری، مهارت‌های رهبری و کار تیمی، انضباط شخصی، مقبولیت اجتماعی، دوراندیشی، ایمان مخلصانه، خودکارآمدی؛ رشد اجتماعی: رضایت‌مندی اجتماعی، امید به زندگی، سازگاری با محیط، اعتمادسازی، پیشبرد اهداف جامعه، ایجاد ارزش‌های اجتماعی، خدمت به مردم، احترام به قوانین، دفاع از حقوق مردم، رفع نیازهای حقیقی؛ رشد معنوی: توسل، توکل) و رشد بیرونی (همدلی، همکاری و امید، الگو شدن، اتقان در عمل)	۱	۱	۰/۹۸
میانگین کل CVI و CVR برای تمام بخش‌های مدل		۱	۰/۹۹۶	۰/۹۹

طبق جدول (۶)، در شاخص CVR تمام نمرات برای بخش‌ها و جزئیات ۰/۹۹ محاسبه شد. حداقل مقدار CVR قابل قبول برای ۶ کارشناس، ۰/۹۹ می‌باشد. بنابراین، ضروری است جزئیات برای

مدل اثبات می‌شود. همچنین شاخص روایی CVI محاسبه شده برای ارتباط بخش‌های مدل با آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان و ارتباط جزئیات ذیل هر بخش برابر با ۱ و ۰/۹۹۶ می‌باشد. با توجه به اینکه حداقل مقدار CVI قابل قبول ۰/۷۹ می‌باشد، بنابراین، از نظر کارشناسان مطابقت لازم اثبات شد.

۳-۵. تفسیر

این مدل، نقشه‌ای جامع و ریشه‌دار در ارزش‌های اسلامی ارائه می‌دهد که با هدف پرورش نسلی متعهد، اخلاق‌مدار و مسئول طراحی شده است. با تمرکز بر دوره ابتدایی اول، که مرحله‌ای سرنوشت‌ساز در شکل‌گیری شخصیت و ارزش‌های اخلاقی کودک است، این مدل مسیری تربیتی را ترسیم می‌کند که از آگاهی عمیق و شناخت آغاز شده و به رفتارهای متعهدانه و رشد همه‌جانبه فردی، اجتماعی و معنوی منجر می‌شود. مدل مذکور، با تکیه بر آموزه‌های دینی و پاسخ به نیازهای تربیتی امروز، بستری برای پرورش کودکانی فراهم می‌کند که با قلب‌هایی سرشار از ایمان، عقل‌هایی آگاه و دست‌هایی خدمت‌گزار، آینده‌ای روشن را رقم می‌زنند. این مدل در پی ایجاد پایه‌های فکری و اخلاقی، کودکان را به درک عمیقی از خود، دیگران و ارزش‌های والای انسانی و دینی هدایت می‌کند. این آگاهی، زمینه‌ساز نگرش‌هایی سرشار از انگیزه، حس مراقبت و اعتماد به نفس بوده که کودکان را به سوی رفتارهایی مسئولانه و اخلاق‌مدار سوق می‌دهد. در ادامه، با تأکید بر فرآیندهایی مانند تعهد، خیرخواهی و تلاش خالصانه، کودکان تشویق می‌شوند تا با عشق و ایمان، به‌صورت خودجوش در فعالیتهای آموزشی و اجتماعی مشارکت کنند. این مسیر، کودکان را از انفعال به سوی کنش‌گری اخلاقی هدایت کرده و با تقویت حس اثرگذاری، آن‌ها را به ایفای نقش‌های سازنده در جامعه ترغیب می‌کند. در جهانی که چالش‌های اخلاقی و اجتماعی روزبه‌روز پیچیده‌تر می‌شود، این مدل به کودکان می‌آموزد که با قلبی امیدوار و روحی مسئول، آینده‌ای سرشار از خیر و برکت بسازند. دستاورد این مسیر، پرورش کودکانی است که نه تنها در مدیریت احساسات و تصمیم‌گیری‌های خود توانمند و آگاه هستند، بلکه در تعاملات اجتماعی با صداقت، عدالت و خدمت به دیگران می‌درخشند. آن‌ها با تکیه بر ایمان و ارزش‌های معنوی، پیوندی عمیق با خالق خود برقرار می‌کنند که به آن‌ها آرامش، تاب‌آوری و امید در برابر سختی‌های زندگی می‌بخشد. از منظر اخلاقی و اجتماعی، این کودکان با احترام به قوانین، دفاع از حق و خدمت بی‌ریا به جامعه، به الگوهایی الهام‌بخش تبدیل می‌شوند که نور ایمان و اخلاق را در محیط خود پراکنده می‌کنند. این فرایند، با پیوند زدن رشد فردی و تأثیرگذاری اجتماعی، کودکانی را تربیت می‌کند که هم به سلامت روح و روان خود اهمیت می‌دهند و هم در ساختن جامعه‌ای اخلاق‌مدار و منسجم سهیم هستند. این نقشه راهنمایی ارزشمند برای معلمان،

والدین و برنامه‌ریزان آموزشی است تا با طراحی فعالیت‌هایی سرشار از معنا و هدف، نسلی متعهد و اخلاق‌مدار پرورش دهند. اجرای آن در محیط‌های آموزشی و فرهنگی، نه تنها آسیب‌های اجتماعی را کاهش می‌دهد، بلکه با تقویت ارزش‌های دینی و انسانی، جامعه‌ای سرشار از محبت، انسجام و سلامت اخلاقی می‌سازد. این مسیر، کودکان را به سفیرانی از ایمان و مسئولیت تبدیل می‌کند که با عزمی راسخ و قلبی امیدوار، نقشی کلیدی در خیر همگانی و ساختن آینده‌ای پویا و ارزش‌مدار ایفا می‌کنند.

۴. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف طراحی مدل فرایندی آموزش مسئولیت‌پذیری به دانش‌آموزان دوره ابتدایی اول براساس منابع اسلامی انجام شد. مدل پیشنهادی ابتدا زمینه‌های شناختی (شناخت خدا، خود، دیگران، حق و باطل)، گرایشی (انگیزه، عزت‌نفس، اعتمادبه‌نفس، حس مراقبت) و رفتاری (عزم، وفای به عهد، صداقت، انصاف، غیرت) را به‌عنوان پایه‌های اساسی مسئولیت‌پذیری معرفی کرد، سپس به مؤلفه‌های فرایندی شامل وظیفه‌شناسی، پاسخگویی، خیرخواهی، عاقبت‌اندیشی، اقدام جهادی، نگاه خوش‌بینانه، تعهد دینی، عمل به‌هنگام، خودجوشی و احساس کارآمدی پرداخته و در نهایت دستاوردها را در قالب رشد درونی (مانند خودآگاهی، تاب‌آوری، انضباط شخصی)، رشد اجتماعی (نظیر خدمت به مردم، احترام به قوانین) و رشد معنوی (توسل و توکل) و بیرونی (همدلی، الگو شدن) تشریح نمود.

مدل ارائه‌شده با تلفیق آموزه‌های دینی و مبانی تربیتی، چارچوبی نوآورانه برای طراحی برنامه‌های آموزشی و پرورشی در اختیار ذی‌نفعان حوزه تعلیم و تربیت قرار می‌دهد. این مدل برای گروه‌های مختلف، کاربردهای متنوعی دارد:

- برنامه‌ریزان آموزشی می‌توانند از این مدل به‌عنوان نقشه راه برای تدوین برنامه‌های درسی، پرورشی و ارزشیابی بهره‌برداری کنند.
- معلمان و مربیان پرورشی قادرند با استفاده از مؤلفه‌های شناختی، گرایشی و رفتاری مدل، فعالیت‌های آموزشی هدفمندی طراحی نمایند که به تقویت مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان بینجامد.
- والدین نیز می‌توانند با به‌کارگیری اصول این مدل در تربیت فرزندان، پیوند تربیتی خانه و مدرسه را تقویت کنند.
- پژوهشگران حوزه تعلیم و تربیت می‌توانند از این مدل برای طراحی ابزارهای سنجش یا آزمون اثربخشی برنامه‌های آموزشی در محیط‌های متنوع استفاده کنند.
- همچنین این مدل قابلیت به‌کارگیری در مساجد، مراکز فرهنگی-تربیتی و برنامه‌های دینی را دارد، به‌ویژه در طراحی فعالیت‌هایی مبتنی بر تعهد دینی و ارزش‌های اسلامی.

به منظور بهره‌برداری نظام‌مند از این مدل در نظام آموزشی، پیشنهاد می‌شود:

- در برنامه درسی، مؤلفه‌های مدل در محتوای دروس و فعالیت‌های گروهی گنجانده شود، تا مهارت‌هایی چون وظیفه‌شناسی، پاسخ‌گویی و مشارکت فعال تقویت گردد.
- در محیط کلاس درس از روش‌های تدریس تعاملی مانند بازی، قصه، تشویق و الگوسازی برای ارتقای عزت‌نفس، صداقت و وفاداری بهره گرفته شود.
- این مدل می‌تواند مبنایی برای طراحی ابزارهای سنجش مسئولیت‌پذیری یا دیگر صفات اخلاقی قرار گیرد.

● همچنین به منظور افزایش قابلیت اجرایی و عملیاتی‌سازی برنامه آموزش مسئولیت‌پذیری، پیشنهاد می‌گردد دانشجویان مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری در رشته‌های مرتبط، در قالب پروژه‌های عملی و کارورزی، نسبت به اجرای آزمایشی این برنامه در مدارس اقدام نمایند. این امر ضمن فراهم نمودن فرصت ارزیابی برنامه در شرایط واقعی، زمینه را برای شناسایی چالش‌ها و موانع احتمالی اجرای آن فراهم می‌سازد.

- در انتها پیشنهاد می‌گردد پژوهش‌های آتی به بررسی نقش و مشارکت والدین و معلمان در فرآیند اجرای برنامه آموزش مسئولیت‌پذیری اختصاص یابد. شناسایی عوامل تسهیل‌کننده و موانع مشارکت این دو گروه مهم، می‌تواند به طراحی مداخلات مؤثرتر و افزایش اثربخشی برنامه کمک نماید.

— منابع —

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

آسمانی امید؛ تابعی سید ضیاء‌الدین (۱۳۹۹). مبانی دینی مسئولیت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در نظام آموزشی. طب و تزکیه، ۲۹(۴)، ص ۳۲۷-۳۱۶.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان‌العرب*. بیروت: دار صادر، ج ۱۲.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین، ج ۱-۲.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). *أمالی*. قم: کتابچی.

احمدی زمانی، زهرا؛ گودرزی، اکرم؛ دیالمه، نیکو (۱۳۹۸). مرور سیستماتیک عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان با تأکید بر نقش مدرسه. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۷(۴)، ص ۵۷-۲۳.

اوجانی، مهشاد؛ حاتمی، جواد؛ حجازی، الهه (۱۳۹۴). پیش‌بینی انگیزش درونی دانش‌آموزان دختر از طریق نیازهای بنیادین روان‌شناختی در درس ریاضی. *پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی*، ۶(۳)، ص ۱۱۳-۱۰۱.

ایزدی، صمد؛ عزیزی شمامی، مصطفی (۱۳۸۸). ضرورت برخورداری دانشجوین از دانش شهروندی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در فرایند جهانی شدن. *مطالعات برنامه درسی*، ۴(۴)، ص ۸۲-۶۰.

اینانلو، زهرا (۱۳۹۴). *اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان از دید مدیران، معلمان، اولیاء و دانش‌آموزان شهر کرج*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی (۱۳۹۸). تهران: انقلاب اسلامی.

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۸۱). *تصنیف غررالحکم و درر الکلم*. قم: الجواد، ج ۱.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). *سرچشمه اندیشه*. قم: اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷). *تفسیر تسنیم*. قم: اسراء، ج ۲۸.

چلبی، مسعود (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی*. تهران: نشر نی.

حسینی نیک، محمدعلی؛ مختاریان‌پور، مجید (۱۳۹۷). *عقلانیت مدیریت جهادی*. مدیریت اسلامی، ۱۰(۴)، ص ۱۰۶-۷۹.

حسینی، زهرا؛ ایزدی، مهشید؛ وکیلی، نجمه؛ انصاریان، فهیمه (۱۳۹۶). اهداف تربیت مبتنی بر مسئولیت‌پذیری با نظر به

مراحل تربیتی مدنظر اسلام. *آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث*، ۱۳(۱)، ص ۳۶-۱۷.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۵/۱۰/۱۹). *بیانات در دیدار مردم قم*. قابل دسترس در:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=35367>

داداشی، فاطمه؛ صفار حیدری، حجت؛ شریف‌زاده، حجت (۱۳۹۷). اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۶(۴)، ص ۱۷۷-۱۵۳.

رحمانی دریاسری، مدینه؛ یآوری‌نیا، سونیا؛ سپهریان آذر، فیروزه (۱۳۹۹). پیش‌بینی پیشرفت تحصیلی براساس هوش معنوی، امید و مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان دختر پایه سوم متوسطه. *روانشناسی تربیتی*، ۱۶(۵۶)، ص ۱۹۶-۱۸۱.

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰.

شفیعی، عباس (۱۴۰۲). واکاوی الگوی رهبری هرم معکوس در نهادهای خیریه با ابتناء بر مدل دینی بلانچارد. *اسلام و*

- مدیریت، ۹(۲)، ص ۱۷۶-۲۰۰.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۳۸۰). *مُسکَن الفؤاد*. قم: روح.
- طبرسی، علی بن حسن (۱۳۸۵ق). *مشکاة الانوار فی غرر الاخبار*. نجف: المكتبة الحیدریة.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: دار الثقافة.
- فقیهی پور، جواد؛ جنتی، حامد؛ محمدی، وحید؛ محمودی، یاسمن (۱۴۰۰). *از خودت شروع کن...!*. تهران: دارالفنون.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق). *سفینه البحار*. قم: اسوه، ج ۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق). *کافی*. قم: دار الحدیث، ج ۲-۳، ۱۵.
- کیلانی، ماجد عرسان (۱۳۸۹). *فلسفه تربیت اسلامی*. ترجمه بهروز رفیعی. تهران: سمت.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم والمواعظ*. قم: دارالحدیث، ج ۱.
- متقی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۹ق). *کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال*. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۲.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: الوفاء، ج ۳۹، ۸۰، ۵۸، ۷۱، ۷۴، ۱۶.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷). *بر درگاه دوست*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸). *انسان سازی در قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). *شرح نصابیح امام محمدباقر(ع)*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). *صهباي حضور*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا، ج ۳، ۱۷.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). *اخلاق در قرآن*. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب(ع)، ج ۳.
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. بیروت: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ج ۱۳، ۱۸، ۱۵، ۲.
- ورام بن ابی فراس، مسعود بن عسی (۱۳۶۹). *مجموعه وژام، آداب و اخلاق در اسلام*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ج ۲.
- یاری قلی، بهبود؛ بهادری خسروشاهی، جعفر (۱۳۹۷). *بررسی تطبیقی مفهوم همدلی از منظر روان شناسی و مبانی اسلامی*. *سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت*، ۲(۳)، ص ۱۶۳-۱۵۵.
- Aulak, D.S., Quinn, B. & Wilson, N. (2016). Student burnout. *British dental journal*, 220(5), p. 219-220.
- Güven, S., Öztürk, A. & Duman, S.N. (2016). Needs analysis of responsibility curriculum for primary school students. *Educational Research and Reviews*, 11(19), p. 1831.
- Vanden Bos, G.R. (2007). *APA dictionary of psychology*. American Psychological Association.
- World Health Organization. (2009). *Global Health Risks: Mortality and burden of disease attributable to selected major risks*. Geneva: WHO Press.